

Початки Руської держави: історичний контекст та інтерпретації

6360-й рік від створення світу, або, як вважають, **852-й рік** від Різдва Христового, є важливою датою в історії українських земель. **Саме з того часу можемо вести мову про існування Руси-України.** У "Повісті минулих літ" від цієї дати ведеться літочислення й сказано, що з того часу наша земля почала називатися землею Руською. Звучить це в перекладі таким чином:

"У рік 6360 [852], індикта 15, коли почав Михайло цесарствувати, стала називатися... Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що до цього цесаря приходила Русь на Цесароград, як ото писав [Георгій] у літописці грецькому. Тим-то і звідси почнемо, і числа положимо". Далі йде розлога хронологія: говориться, які важливі події відбувалися від створення світу до Різдва Христового, а потім від Різдва до часів імператора *Михайла III*, далі ж ведеться мова про те, які князі правили на Русі від часів *Михайла III* до *Ярослава Мудрого* й *Святополка*. При цьому вказується, скільки років минуло від однієї події до іншої. Правда, наведена хронологія не є точною. Завершується стаття під 6360 роком такими словами: *"Та ми до попереднього повернемося і розкажемо, що вдіялося в ці літа, як ото ми раніш почали були — [у] перший рік [цесарювання] Михайла, — і по порядку положимо числа [літ]"* ([1], с.11).

Спочатку звернемо увагу на концептуальні моменти у наведеній літописній статті. У ній виділяються такі ключові події у хронології — Різдво Христове (що цілком зрозуміло для християн) і правління імператора *Михайла III*, котре трактується як

Петро Кравчук
доктор філос. наук,
професор
Національного університету
України
«Острозька академія»,
м. Острог

початок руської історії та державності. І хоча автор цієї статті посилається на грецьке літописання, власне, "Хроніку" *Георгія Амартола*, він, певно, дотримувався загальнопоширених уявлень давньоруських інтелектуалів, що саме в цих часах варто шукати "початок Русі".

Чому саме імператор *Михайло III* став ключовою фігурою руської історії для літописця? Звісно, тут дали знати про себе грекофільські симпатії. Однак часи імператора *Михайла III* дійсно були важливими як для Русі, так і загалом для слов'янського світу. Тому варто сказати кілька слів про цього правителя. Народився він у 840 р. і у віці двох років опинився на імператорському престолі. Регентство в той час знаходилося в руках його матері *Феодори*. У 856 р. *Феодора* була усунута від влади й *Михайло III* став повноправним правителем. Другою особою в державі став *Варда*, брат *Феодори*. Завдячуючи останньому вдалося досягнути значних успіхів на військовій та дипломатичній ниві. Візантія зупинила експансію арабів і перейшла в наступ. Однак 21 квітня 865 р. *Варда* був убитий з санкції імператора *Василієм Македонянином*, котрий став фаворитом *Михайла III*. Для молодого імператора це стало фатальним кроком. У ніч з 23 на 24 вересня 867 р. *Михайло III* вбив *Василія*, захопивши трон. Тим самим було покладено край Аморійській династії і встановлена Македонська династія.

Очевидно, на замовлення *Василія* та інших представників Македонської династії *Михайла III* зображували у

вкрай негативному світлі. І тим самим виправдовувалося його вбивство. Звісно, *Михайло III* не був зразком доброчесності, однак аж ніяк не варто перебільшувати його "злочиня". Був то далеко не найгірший правитель, який зробив чимало для відродження Візантії. І хоча не всі успіхи імперії часів його правління є заслугою *Михайла III*, все ж він теж спричинився до її здобутків.

За часів *Михайла III* закінчився період іконоборчої кризи, який тривав з 711 р. по 843 р. У цей час через конфлікти внутрішнього характеру імперія занепадала. *Михайлу III*, точніше його соратникам, довелося виводити її з цього важкого стану. Важливу тут роль відіграв *Варда*, а також один із найвидатніших візантійських вчених того часу *Фотій*, який 28 грудня 858 р. став константинопольським патріархом.

Варда в 849 р. реформував Магнавську школу в Константинополі, засновану ще в 425 р. імператором *Феодосієм*. Ця школа була перетворена в заклад університетського типу, що отримав назву Пандидактеріон. Дехто його вважає першим європейським університетом. У Пандидактеріоні викладання велося грецькою й латинською мовами, вивчалися філософія, зокрема твори *Платона* й *Аристотеля*, право, медицина й риторика. Деякий час тут працював *Костянтин*-філософ, якого вважають одним із "апостолів слов'ян". З часом Пандидактеріон став школою релігійного типу, де велика увага приділялася теологічним питанням.

Щодо *Фотія*, то він був знаний не лише як вчений. Відомий німецький візантолог *Г. Острогорський* дає йому таку характеристику: "*Фотій був найвидатнішою особистістю, найздібнішим і найметкішим дипломатом серед усіх, хто досі перебував на патріаршому престолі в Константинополі*" ([2], с. 210).

З *Фотієм* пов'язаний, на нашу думку, один момент, що присутній у наведеній літописній статті під 6360 р. Там, зокрема, говориться, що за часів *Михайла III* Русь приходила на Константинополь.

У даному випадку немає точного датування. Однак із візантійських джерел відомо, що 860 чи 861 року, коли імператор *Михайло III* знаходився в поході на арабів, русичі оточили столицю Візантії, пограбували її околиці, вчинили багато зла грекам і спокійно зі здобиччю повернулися додому. Цей похід продемонстрував велику мілітарну силу русичів і викликав чималий резонанс як у Візантії, так і за її межами. Щоб організувати такий похід, необхідна була відповідна державна організація. Не даремно **давньоруський літописець пов'язував з цим походом початок Русі**. Певно, варто погодитися з міркуваннями відомого російського вченого *Б. Рибакова*, який писав з цього приводу: "*Природно, що така подія, приємна для національної амбіції, могла стати пунктом для підрахунку років. Це стало тим необхіднішим, що віднині історія Русі тісно переплелася з історією Візантії, Болгарії; потрібно було вести точний рахунок рокам і співвідносити руські справи зі справами сусідніх держав*" ([3], с. 166). Про даний похід, зокрема, писав і патріарх *Фотій* у двох своїх бесідах [4]. Є про нього згадки і в інших джерелах.

Очевидно, цей похід змусив політичну верхівку Візантії звернути увагу на "руське" й загалом "слов'янське" питання. Не без санкції *Фотія* у цей час *Костянтин*-філософ опиняється з дипломатичною місією в Північному Причорномор'ї. Основне його завдання — навести до християнства хазар, які панували в цьому регіоні. Про поїздку *Костянтина* до хазар, його диспути з єврейськими та мусульманськими служителями культу йдеться в Паннонському житті цього апостола слов'ян, а також і в інших джерелах [5].

Здавалося, хазарська місія не мала відношення до Русі. Але це не так. Хазарський каганат на той час був не лише найбільшою військово-політичною потугою Північного Причорномор'я та Приазов'я, він також намагався підпорядкувати своїй владі східнослов'янські племена, зокрема полян. "Повість минулих літ" говорить, що поляни платили данину хазарам ([1], с. 10-11). Християнізувавши Хазарію, візантійці могли зробити з неї свого союзника, ввівши її в сферу свого впливу. У такому випадку вони могли з допомогою хазар стримувати русичів від нападів на Візантію.

Те, що такі кроки відповідали візантійській зовнішній політиці — сумніву немає. У наступні роки Візантія прагнула мати собі за союзників кочівників Північного Причорномор'я, зокрема печенігів, як противагу русичам [6].

Чи здійснив *Костянтин* під час "хазарської місії" якісь кроки у напрямку християнізації русичів, сказати важко. Брак джерел не дає можливості відтворити ці події. Є як прихильники, так і противники думки, що *Костянтин* хрестив русичів. Правда, у згаданому Паннонському житті зустрічаємо повідомлення, ніби він знайшов у Корсуні (Херсонесі) Євангеліє, писане руськими письменами. Щодо "справжньої мови" цього Євангелія існують різні думки, але сама по собі ця згадка є цікавою. Очевидно, в Херсонесі, який був найбільшим християнським осередком у Північному Причорномор'ї, робилися спроби християнізувати "варварське" населення і з цією метою перекладалися релігійні тексти місцевими говірками.

Ще одним моментом, який дає певні підстави говорити про можливість проповіді *Костянтина* серед руського населення, є "Промова філософа", котра вміщена в "Повісті минулих літ" і приписується саме цьому діячеві ([1], с.52-60). Правда, "Промова..." ніби проголошувалася перед князем *Володимиром Святославовичем*, який жив на сто років пізніше *Костянтина*. Однак чи не є це відголоском "давньої пам'яті" про те, що *Костянтин* проголошував таку проповідь перед якимсь язичницьким князем, наприклад *Аскольдом*, котрий, імовірно, очолив похід русичів на Константинополь у 860 чи 861 році? *М. Брайчевський* вважає, що "Промова..." походить саме з Аскольдових часів ([7], с. 73).

Очевидно, на початку 60-их рр. IX ст. візантійцям не вдалося християнізувати русичів і у такий спосіб усмирити їх. Правда, в цей час здійснювалася християнізація інших слов'янських народів. У 863 р. *Костянтин* та його брат *Методій* опиняються у Великоморавській державі, де здійснюють християнізацію місцевого населення. У той самий час (863-864 рр.) відбувається християнізація болгар.

Судячи з усього, близько 866 р. християнство приймають також русичі, принаймні їхня військова верхівка. Деякі дослідники вважають, що прийняття русичами християнства було пов'язане ще з одним походом (на цей раз невеликим) на Константинополь. У "Повісті минулих літ" читаємо таке: "*У рік 6374. Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов [туди] в чотирнадцятий рік... Михайла-цесаря. А цесар... був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, спарх (правитель Константинополя — П.К.) ... послав йому вість, що русь іде на Цесароград. І вернувся цесар. А ці, [руси], в середину Суда увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили. Цесар же ледве в город увійшов, і з патріархом Фотієм у церкві святої Богородиці, що є у Влахернах, всю ніч молитву творили. А тоді, божественну ризу святої богородиці зі співами винісши, у море вчичили [її] полу. Була тиша, і море заспокоїлось. [А тут] одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожної русі розметало, і до берега пригнало, і прибило їх [так], що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося*" ([1], с.13).

Радзивилівський літопис. XV ст.

IX. Осада Константинополя (Царграду) русами на чолі з Аскольдом і Діром (верхня мініатюра);

X. Патріарх Фотій і імператор Михайло III торкаються Ризою Богоматері поверхні моря (нижня мініатюра)

Виходячи з датування, якщо користуватися константинопольською системою літочислення, описана вище подія відбулася в 866 р. Насправді, в цьому описі ніби синтезувався опис різних походів русичів у той час. Так, *Б. Рибаків* вважав, що русичі здійснили три великі походи на Візантію — у 860, 866 та 874 роках ([3], с. 165-169). Перший із них був успішний, другий і третій — ні. Під час другого походу знялася буря і розметала кораблі русичів. Правда, *М. Брайчевський* говорить про чотири походи такого типу, називаючи ще похід 863 р. ([7], с.42).

О.М. Рапов вважає, що невдалий похід став одним із чинників, який змусив русичів звернутися до християнства, вказуючи, що саме невдачі у

той час нерідко ставали "поштовхом" для християнізації слов'янських народів [8]. Хоча, зрозуміло, цій події мало передувати певне поширення християнських поглядів серед східнослов'янських племен. І, можливо, не останню роль у цьому відіграла "хазарська місія" *Костянтина*.

На нашу думку, варто говорити про два великі походи русичів на Візантію в 60-70-их рр. IX ст., як це подає "Повість минулих літ". Перший припав на 860 чи 861 рік і, власне, від нього покладено "початок Русі". Як зазначалося, про цей похід вели мову і візантійські джерела. Якщо користуватися не константинопольською (від створення світу до Різдва Христового 5508 р.), а александрійською системою

літочислення (від створення світу до Різдва Христового 5500 р.), якою, схоже, й користувалися наші літописці, фіксуючи початки нашої історії, то 6360 рік, коли "стала називатися Руська земля", власне, припадає на 860 рік. Відповідно, зафіксований похід 6374 року припадає не на 866-й, а на 874-й рік. Тим більше, що з контексту "Повісті..." можна зрозуміти, ніби від часів першого походу Русі за часів *Михайла III* минуло чотирнадцять літ ([1], с. 13). Можна припустити, що були й інші походи русичів на Візантію, які не мали великого розголосу.

Як би не вирішувалося питання з походами русичів на Константинополь, можна говорити про те, що в першій половині чи в середині 60-их років IX ст. русичі (точніше — їхня частина) прийняли християнство. Це засвідчує "Окружне послання" патріарха *Фотія*, написане й розіслане на початку 867 року. Але, перш ніж навести відповідну цитату, варто сказати кілька слів про контекст, у якому з'явилось це послання. Патріарх *Фотій* проводив активну церковну політику, яка об'єктивно унезалежнювала Константинопольський патріархат від Римського папського престолу і в перспективі вела до розділення християнства. Цим подіям передував акт посвячення на імператорський престол римським папою *Карла Великого*. Це відбулося у 800 р., коли Візантія переживала занепад, знаходячись у стані "іконоборської кризи". Дане висвячення вело до створення альтернативної для Візантії Священної Римської імперії. Тим самим порушувався принцип, який утвердився за останні століття: одна імперія — одна християнська церква. Зі створенням Священної Римської імперії, підтримуваної Римським престолом, так чи інакше мало би відбутися дистанціювання церкви Візантії від Риму. Це й сталося після закінчення "іконоборської кризи".

За часів патріарха *Фотія* церковний конфлікт між Римом і Константинополем став цілком очевидний. Патріарх намагався розширити вплив Візантійської церкви. Фактично втрапивши свої позиції в Східному Середземномор'ї, завойованому арабами, *Фотій* прагнув поширити церковні впливи Константинополя на Балкани, Північне Причорномор'я і, зокрема, на слов'янські народи. З цим так чи інакше пов'язані "хазарська місія" *Костянтина*, місія *Костянтина* й *Методія* у Велику Моравію, а також хрещення Болгарії у 864 році. Це, в свою чергу, викликало незадоволення з боку

Римського престолу, який теж претендував на християнізацію цих теренів. Патріарх же *Фотій*, зі свого боку, розпочав теологічну дискусію з римським папою *Миколою I*, засудивши догмат "філіокве", самостійно признаний Римською церквою. З цією метою у Візантії почалася підготовка до церковного собору, на якому планувалося дискредитувати *Миколу I* та "римлян".

Саме в таких умовах і з'являється "Окружне послання" *Фотія*, де звучав заклик до церковних ієрархів приїхати на собор до Константинополя. Цілком закономірно, що в цьому посланні йшлося про успіхи в християнізації слов'янських народів. Зокрема, в ньому писалося так: "*І не лише цей народ (болгари — П.К.) змінив попереднє нечестя на віру в Христа, але навіть відомі своїми жорстокостями та вбивствами так звані русичі, які, поневоливши народи, що їх оточують, і через це дуже загордившись, підняли руки й проти Ромейської держави (Візантії — П.К.), однак тепер і вони змінили еллінське (язичницьке — П.К.) та нечестиве вчення, якого дотримувалися раніше, на чисту християнську віру і люб'язно поставили себе в ряд наших підданих та друзів, покинувши нас грабувати й битися проти нас. І наскільки загорілося їх бажання та ревність віри... що вони прийняли єпископа і пастиря з великою ревністю й ревно приймають християнське вчення*" [9].

Не без того, що *Фотій* у деяких моментах видавав бажане за дійсне. Та все ж це не був просто плід фантазії. Те, що русичі в той період прийняли християнство, засвідчує також *Костянтин Багрянородний*, який писав у середині IX ст., зокрема: "*І народ росів, войовничий і найбезбожніший, за посередництвом щедрих дарунків золота й срібла і шовкових стрів він (імператор *Василій Македонянин — П.К.*) схилив до перетрактацій і, уклавши з ними мирну угоду, переконав збитися учасниками божественного хрещення, і влаштував так, що вони прийняли архієпископа, який дістав рукопокладення від патріарха *Ігнатія*" ([7], с.50). Правда, тут треба зробити деякі пояснення: *Костянтин Багрянородний* був онуком *Василія Македонянина*. Тому, закономірно, він намагався з кращого боку показати діяння свого діда. Не виключено, що *Костянтин Багрянородний* приписав йому та поставленому ним патріарху *Ігнатію* хрещення русичів, яке, насправді, було здійснене за часів імператора *Михайла III* патріархом *Фотієм*. Не даремно ж руський літописець вважав правління *Михайла III* ключовим моментом у історії Русі.*

Спираючись на вищевикладені факти, спробуємо реконструювати "становлення Русі", а також її хрещення в середині IX ст. :

Отже, на той час русичі звільнилися від хазарської залежності й постала відносно сильна Руська держава в Подніпров'ї. Період її становлення припав на піднесення Візантії, яка пережила "іконоборчу кризу". У 860 чи в 861 році русичі здійснили вдалий похід на Константинополь. Це змусило візантійську дипломатію звернути свою увагу на Русь. Були зроблені кроки, щоб ввести молоду державу в сферу візантійського релігійно-ідеологічного впливу. У середині 60-их рр. IX ст. військово-політична верхівка Русі прийняла християнство і завдячуючи цьому встано-

вилися дружні відносини з Візантією. Однак після вбивства в 867 р. імператора *Михайла III* та усунення з патріаршого престолу *Фотія* вони охололи, а то й були розірвані. У 874 р. Русь знову вчинила військовий похід на Константинополь. Правда, на цей раз невдалий. Візантія ж, очевидно, зі свого боку, активізувала дипломатію в руському напрямку і здійснила "друге хрещення" Русі.

Як бачимо, "Повість минулих літ" подає цілком зрозумілу концепцію "виникнення Русі". І ця концепція базується не лише на літописних оповідях, а й на іноземних, зокрема візантійських, документах. Однак російська імперська історіографія вирішила вибудувати іншу концепцію, яка базувалася на легенді про закликання варягів *Рюрика*, *Трувора* й *Синеуса* до Новгороду ([1], с. 12). Під 6370 р., тобто через 10 літ після "появи Русі", у "Повісті минулих літ" розповідається, що новгородці, які не могли навести лад у своєму місті, вирішили закликати на правління варягів. І хоча останні іменуються в "Повісті..." Руссю, це видається як пізніша тенденційна вставка. Адже в "Повісті..." говориться про Руську землю ще за десять років перед тим.

Зрештою, в "Повісті..." закликання варягів не трактується як початок Руської державності, а лише як початок династії *Рюриковичів* на руських землях. Правителі-варяги прийшли "на готове", тобто у слов'ян-русичів уже існували свої державні структури.

Взагалі "варязька легенда" виглядає не безпроблемно. Вона практично базується лише на повідомленні "Повісті минулих літ..." і не підкріплена іноземними джерелами. Є й чимало плутанини, яка стосується перших десятиліть правління *Рюриковичів*. Плутанина є і щодо хронології цієї події. 1862 р. в царській Росії помпезно відзначалося 1000-ліття Російської державності, а цього року в Росії відзначатимуть 1150-річчя даної події. Тобто вважається, що вона відбулася у 862 році від Різдва Христового. Однак у давньоруських літописах такої дати немає. Вказана подія датується 6370 роком від створення світу, що не обов'язково означає 862 рік від Різдва Христового.

Як уже вказувалося, перші десятиліття існування Руської держави в "Повісті минулих літ" датуються не за константинопольським, а александрійським літочисленням. Принаймні порівняння наведених там дат із датами відомих подій, що фіксуються в "Повісті...", дають нам підстави так вважати. Тому, напевно, закликання варягів (якщо ця подія не вигадана) відбулося не в 862 р., а близько 870 року, тобто в той час, коли Руська держава не просто існувала, а голосно заявила про себе на міжнародній арені.

Звісно, *формування Руської державності* — це складний процес. Судячи з археологічних та писемних джерел, початки цього процесу сягають середини I тисячоліття. Він не був прямолінійним. Переселення народів, аварська навала, утворення Хазарського каганату не давали осілим слов'янським племенам на теренах сучасної України створити свої стійкі державні утворення. Лише близько 860 р. з'явилася така можливість. Саме в цей час Русь вийшла на міжнародну арену як потужна держава. І саме тоді про неї заговорили в світі.

Література

1. Літопис руський / пер. Л.Махновця. — К., 1989.
2. **Острогорський Г.** Історія Візантії. — Львів, 2002.
3. **Рыбаков Б.А.** Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963.
4. **Ловягин В.** Две беседы святейшего патриарха Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское чтение. — 1882. — №9-10. — С.430-436.
5. Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981. — С.90-91.

6. **Удальцова З.В.** Дипломатия // Культура Византии: вторая половина VII - XIIв. — М., 1983. — с. 243.

7. **Брайчевський М.Ю.** Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.

8. **Рапов О.М.** Русская церковь в IX - первой трети XII в. Принятие христианства. — М., 1988. — с. 77-90.

9. **Россейкин Ф.М.** Первопривлечение Фотия, патриарха Константинопольского. — Сергиев-Посад, 1915. — с. 279-280.